

Тема 2. Теоретичні проблеми термінології й терміна

Проблемні питання

1. Термін як одиниця термінології й ідентифікувальна одиниця наукового тексту”. Термін і загальновживане слово.
2. Дефініція й вимоги до терміна.
3. Розподіл термінології за галузями знань.
4. Українське термінознавство: досягнення і перспективи

Рекомендована література

Основна

1. Т.І.Панько, І.М.Кочан, Г.П.Мацюк. Українське термінознавство.-Львів, 1994.
2. Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Політехніка, 2004.
3. Дяков А.С., та ін. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти/ А.С. Дяков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. –К.,2000.
- 4.Регушевський Є.С. Нариси з історії української наукової термінології(ХУІ-ХУІІст.).-Симферополь, 2004.-43с.
5. Кочан І.М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові. Київ.
6. Покровська О.А., Сапожнікова Л.Я., Руденко С.М. Українська термінографія: історія, теорія, практика. Харків: ХДУХТ, 2015. URL: <https://docplayer.net/72693645-Ukrayinska-terminografiya-istoriya-teoriyapraktika.Html>
7. Селігей П. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми. Мовознавство. 2007. № 3. С. 48–61.
8. Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 160 с.
9. Філіппова Н. М. Загальне термінознавство : навч. посіб. Миколаїв : НУК, 2020. 219 с.
10. Фурт Д. В., Дмитрук Л. А. Термінологія: навчальний посібник Кривий Ріг :[ДонНУЕТ], 2020. 172 с. http://elibrary.donnuet.edu.ua/1984/1/2020_NP_Furt_Terminolohiia.pdf

1. Термін як одиниця термінології й ідентифікувальна одиниця наукового тексту”. Дефініція й вимоги до терміна

При вивченні сучасної української мови не можна не враховувати той великий вплив, який має на неї науково-технічна термінологія, особливо

тепер, коли в розвинутих країнах близько 90 % нових слів становлять саме терміни. Тому справедливо вважати, що як у загальнолітературній мові, так і в спеціальних мовах спеціалізовані лексичні одиниці дозволяють усвідомити, описати й вербально відтворити та вмотивувати реалії довкілля.

Природним середовищем для термінології є самостійний функційний стиль загальнолітературної мови – науковий. За твердженням учених, лексика мови науки охоплює три шари: загальновживану, загальнонаукову і термінологічну лексику, зокрема остання- ідентифікувальна для наукового стилю.

Важливою умовою для з'ясування специфіки поняття «термін» є його ідентифікація на тлі властивостей загальновживаної лексики. Проблема відокремлення фахової лексики від загальновживаної зумовлена тим, що вони тісно взаємо-пов'язані. Процес перетворення термінів у слова загального вжитку й використання звичайних слів для формування термінології має постійний характер. Однак більшість науковців вважає, що чітко протиставити термінологію загальновживаній (нетермінологічній) лексиці неможливо. Між ними лежить широка смуга, у якій такі собі передтерміни існують ніби в постійному коливанні між ідеальними вимогами (однозначність, нейтральність, відсутність синонімів) і реальними законами живої та динамічної лексичної системи. Саме в цій «перехідній» смузі відбувається активна взаємодія між термінами й нетермінами, тому користувачі у власній мовленнєвій діяльності вживають їх нарівні. Унаслідок таких взаємодій відбуваються системні переходи лексики з одних царин в інші: термінів у царину загальної лексики (детермінологізація) і навпаки – поповнення термінів за рахунок ресурсів загальної лексики (термінологізація).

2. Дефініція й вимоги до терміна

Ще донедавна проблемою дослідження термінології була дефініція (визначення) її основного поняття - терміна. Свого часу О. О. Реформатський вказував, що «терміни - це слова спеціальні, обмежені своїм призначенням;

слова, які намагаються бути однозначними як точне вираження понять і називання речей».

У спеціальних лінгвістичних дослідженнях терміни – «це номінанти системи понять (реалій) науки, техніки, офіційної мови..., причому кожний термін у конкретній галузі має суспільно усвідомлене значення». Отже, дослідники акцентують увагу на визначальній функції терміна - здатності виражати наукове поняття, вказуючи також і на інші властивості терміна, які є оптимальними для його функціонування в терміносистемі, чим він і відрізняється від загальновживаної лексики.

Терміном сьогодні називають:

- 1) деякі групи лексики та діалектів;
- 2) групи лексики, пов'язані з професією людини, крім науки і техніки;
- 3) суспільну лексику промислів та ремесел;
- 4) спеціальну лексику науки, техніки;
- 5) наукові терміни (тобто власне терміни).

Усе це призводить до плутанини та неоднозначності у трактуванні цього поняття. Дефініція терміна повинна відбивати те, що це особливий тип слова, який зіставляється з поняттям і вступає у системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом з ними особливу систему - термінологію.

Якщо термін - науково-лінгвістична унікалія, то й вимоги до нього також специфічні. Здебільшого вони такі:

- 1) має зафіксоване у словнику визначення поняття;
- 2) однозначний у межах певної термінологічної системи або має тенденцію до однозначності;
- 3) точний і не залежить від контексту;
- 4) стилістично нейтральний;
- 5) системний (класифікаційна системність, словотвірна системність);
- 6) не має синонімів у межах однієї терміносистеми;

7) короткий (стислий) у плані вираження.

Це головні, беззастережні й майже не дискутовані в лінгвістиці критерії терміна.

Хоч окремі вимоги щодо терміна, не внесені до цього переліку, все ще дискутовані. Наприклад, однією з термінологічних проблем є питання про частиномовне вираження термінів. У лінгвістичних працях побутувала поширена думка про іменниковий характер термінології. Утім розвиток науки зміщує лінгвістів розширити межі частиномовної приналежності термінів: У реєстрах багатьох термінологічних та загальномовних перекладних і тлумачних словників також наявна фахова лексика, що належить до різних повнозначних частин мови. Отже, термінами можуть бути не лише іменники, а й прикметники, дієслова, прислівники, хоча їх, безперечно, значно менше, ніж субстантивів.

3. Розподіл термінології за галузями знань

У кожній царині людської діяльності функціонує якась частина термінологічної лексики певної мови, дослідження якої вимагає поділу її на групи. Різні науковці (і зарубіжні, й українські) по-своєму розподіляють терміни за галузями знань. У слов'янському мовознавстві усталено чотири групи термінів: 1) терміни науки; 2) терміни техніки та виробництва; 3) терміни управління; 4) терміни культури й спорту. У наукових термінах на перший план виступає зв'язок із поняттям, а в технічних та інших типах термінів – співвіднесеність із предметом, який називається. Тому виробничі, технічні та інші терміни (крім наукових) семантично близькі до загальновживаних слів; причому межа між виробничо-технічним терміном і загальновживаним словом може бути проведена лише за допомогою контекстного аналізу.

Термінологія сучасної української літературної мови дуже багата й розгалужена відповідно до наявних у нинішньому суспільстві знань.

В.М.Русанівський усю термінолексику поєднав у такі групи: 1) наукова; 2) суспільно-політична; 3) суспільно-економічна; 4) юридична.

Детальніший поділ термінології здійснено в монографії «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» у її складі виділено велику групу суспільно-політичної термінологічної лексики, з якою семантично споріднена група слів на позначення понять зі сфери різних суспільних наук: економічна, філософська, логічна, психологічна, педагогічна, історична, юридична, дипломатична, фінансова, офіційно-ділова термінологія.

У групі термінологічної лексики української мови виокремлено літературознавчу й лінгвістичну термінологію. Дуже розгалужена термінологія мистецька й мистецтвознавча, до якої належить: музична, театральна, кіномистецька, образотворчого мистецтва, архітектурна. Розвинена фізико-математична, природнича, геолого-географічна й технічна термінологія.

У складі наукової термінологічної лексики розрізняється, наприклад, термінологія математична, фізична, хімічна, біологічна, фізіологічна, ботанічна, зоологічна, географічна, геологічна, астрономічна.

У технічній лексиці виокремлено гірничу, металургійну, машинобудівну, електротехнічну, гідротехнічну, зварювальну, радіотехнічну термінологію. Розвинена також термінологія сільськогосподарська, медична, спортивна, військова, авіаційна тощо.

Розвиток термінології різних галузей знання сохарактеризовано в монографії «Склад і структура термінологічної лексики української мови» А.В. Крижанівської, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін. Це дослідження демонструє картину сучасної наукової термінолексики, яка створюється достатнім обсягом термінів і термінологічних сполук, що охоплюють усі розділи й дисципліни сучасних наук, відбивають семантику сучасних соціальних інститутів: *матеріального виробництва, техніки, науки, політики, права, моралі, мистецтва, освіти, релігії, культури.*

У цю систему входить також загальнонаукова термінологія, яка не має спеціальної прив'язаності до окремої галузі знань і вживається взагалі в науковому стилі (*лабораторія, наука*). До термінолексики входять назви циклів, розділів наук та їхніх окремих дисциплін, а також найменування спеціалістів у межах цих наук.

Досить часто термінологічну лексику розглядають у складі таких груп: *термінологія природничих наук, технічних, суспільних і гуманітарних*, кожна з яких розподілена за галузями.

Як засвідчують праці науковців, із кінця 60-х років XX ст. в Україні започатковано багатоаспектне дослідження терміносистем різних галузей знання, що уможливило простежити історію їх становлення, процеси номінації спеціальних понять та явищ, визначити лексико-семантичні та структурно-граматичні особливості досліджуваних термінологій, їх генетичний склад та функціонування в різних стилях української мови.

На сьогодні у вітчизняному термінознавстві досліджено понад сто терміносистем: авіаційну (Халіновська Л. А.), архео-логічну (Локайчук С. М.), видавничу (Процик М. Р.), екологічну (Овсейчик С. В.), економічну (Чорновол Г. В.), електротехнічну (Козак Л. В.), зоологічну (Карабута О. П.), комп'ютерну (Ніко-лаєва А. О.), маркетингову (Шапран Д. П.), металургійну (Кти-тарова Н. К.), мовознавчу (Захарчин В. В.), музичну (Булик-Верхола С. З.), психологічну (Веклинець Л. М.), фізичну (Процик І. Р., Волкова І. В.), юридичну (Вербенец М. Б., Риж-ков А. Г., Паночко М. М.), релігійну (В.Німчук, С.Бібла, Н.Піддубна) тощо. Галузеві терміносистеми взаємодіють одна з одною, нерідко мають частину спільного термінологічного фонду. Ізольованих терміносистем немає.

4. Українське термінознавство: досягнення і перспективи

Національна термінологія як складова частина наукової мови й ідентифікувальний пласт наукового стилю знаходиться на гребені свого

третього національного відродження. На запити середньої і вищої освіти й фахівців упродовж 1990-х років з'явилася низка термінологічних словників, які в тій чи тій мірі заповнювали прогалину спеціальних назв і понять. За останні десять років з'явилося близько сотні різноманітних термінографічних праць різного статусу і ґатунку, які виходили у різних містах України. Крім словників, чимало написано з приводу термінологічної справи, які друкувалися як на сторінках періодики, так і на сторінках спеціальних журналів. Вийшло кілька підручників, посібників, монографій.(Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк «Українське термінознавство»(1994)).

Уся ця продукція є наслідком живого діалогу між фахівцями-ученими, спеціалістами різних сфер і філологами, що відбувається постійно на внутрішньовузівських і міжвузівських семінарах, термінологічних нарадах і конференціях як регіонального, державного, так і міжнародного рівня.

Уже давно побутує думка, що в Україні на сьогодні є кілька термінологічних центрів, основні з яких знаходяться у **Харкові, Києві та Львові**. Зокрема Львівський термінологічний центр, започаткований у свій час на кафедрі української мови Львівського національного університету ім. Івана Франка, успішно функціонує як самостійна номенклатурна одиниця і установа при державному університеті "Львівська політехніка". Це Комітет науково-технічної термінології, який веде широку просвітницьку роботу, виконує державне замовлення на створення держстандартів, а також плідно працює в лексикографічному та організаційному напрямках. Львівські термінологи підготували центру за останні 15 років такі словники: "Російсько-український електрорадіотехнічний словник" (за ред. В.С Перхача), "Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки" (Б. Рицар, К. Семенистий, І. Кочан); "Російсько-український словник термінів і зворотів з технології нафти" (А. Зелізний, Г.О. Літковець, З.В. Гуменецький, М. Ганіткевич); "Російсько-український словник з хемії та хемічної технології" (А. Зелізний та М. Ганіткевич); "Російсько-український автошляховий

словник“ (І. Фецович), “Англійсько-український словник-довідник інженерії докiлля” (Т. Балабан) тощо.

Одним із напрямів роботи Комітету є проведення міжнародних термінологічних конференцій з проблем української термінології.

Науковець Харківського лексикографічного товариства Володимир Дубічинський у статті "Організація термінографічної праці в Україні" проводить аналогію між термінографічним “вибухом” кінця і початку ХХ століття. Він зазначає, що поява кількох сотень термінологічних словників має деякі позитивні моменти, це поступове зростання якості продукції; залучення до термінологічної справи не лише фахівців-аматорів, а й відповідних інституцій, таких, як: Інститут української мови НАН України, держуніверситет “Львівська політехніка, Науково-дослідний інститут стандартизації, сертифікації та інформатики, Київська політехніка, Харківське лексикографічне товариство, термінологічна група при Чернівецькому університеті тощо.

Негативний момент сучасного термінологічного процесу в тому, що **практична термінографія випереджає теоретичну**, і це нерідко позначається на якості термінографічної продукції. Тому з метою підвищення якості термінологічної діяльності пропонується: координація зусиль усіх термінологічних центрів; створення чіткої державної структури термінологічних організацій; унормування терміносистем; створення державних стандартів і їх незалежна постійна експертиза; проведення на наукових засадах термінографічної діяльності, контакти з міжнародними термінологічними центрами.

Сучасне термінознавство розвивається кількома напрямками: теоретичний, описово-практичний, стандартизація і термінографія.

Теоретичний: способи і засоби творення термінів (І.Кочан, М.Вакуленко, М.Дзюба, П.Селігей), вивчення проблем синонімії у термінології.

Описово-практичний: здебільшого дисертації та видані услід монографії із питань синхронного і діяхронного функціонування тих чи тих терміносистем і термінологій (правнича (О.Бойко, А.Токарська, Г.Онуфрієнко, Н.Руколянська, І.Гумовська), військова (В.Карачун, Л.Пономаренко, Я.Яремко, О.Андріянова), спортивна та фізичного виховання (Л.Бардіна, В.Шепелюк, Н.Назаренко, В.Пижов), геологічна(Р.Вовченко, Л.Бохорська,О.Полубічко), нафтогазова (М.Гінзбург, Л.Симоненко) та ін. Сучасне термінознавство заглиблюється і в діалектне термінознавство (Г.Гецько, Н.Коцюба).

Уніфікація, стандартизація і термінографія: Комітет науково-технічної термінології у Львові, який веде широку просвітницьку роботу, виконує державне замовлення на створення держстандартів, а також плідно працює в лексикографічному та організаційному напрямках. Так, під егідою Львівського центру за останні десять років з'явилися такі словники: "Російсько-український електрорадіотехнічний словник" (за ред. В.С. Перхача), "Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки" (Б. Рицар, К. Семенистий, І. Кочан); "Російсько-український словник термінів і зворотів з технології нафти" (А. Зелізний, Г.О. Літковець, З.В. Гуменецький, М. Ганіткевич); "Російсько-український словник з хемії та хемічної технології" (А. Зелізний та М. Ганіткевич); "Російсько-український автошляховий словник" (І. Фецович), "Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля" (Т. Балабан) тощо. Спеціальні словники в Україні продовжують укладатись. Про роботу над ними пишуть О. Кочерга, Є. Мейнарович "Українсько-англійський словник термінів зі значенням супротивності, оберненості, заперечності, відсутності", Л. Сапожнікова "До питання про створення російсько-українського термінологічного словника технології харчування". М. Кратко, Н. Кікець "Проблеми транскрипції в укладанні англо-українських словників з математики, програмування та обчислювальної техніки" тощо. З концепцією побудови електронної та паперової версій багатотематичного тримовного (російсько-українсько-

англійського) тлумачного словника знайомить нас М. Гінзбург з Харкова. Відомий лексикограф і термінолог зосередив увагу на поєднанні функції перекладу у словнику з функцією тлумачення понять, на повноті словника і системності термінів, на послідовності у поданні термінів-словосполучень, на однозначній відповідності між терміном і поняттям, на полісемії, омонімії і синонімії термінів і відтворення цих явищ у термінологічних словниках. Автор ставить вимогу, що означення до кожного терміна повинно відбивати сучасний рівень знань і одночасно бути зрозумілим фахівцям.